

Андрій Миколайович ЯЩЕНКО,
доктор юридичних наук, професор
(Харківський національний університет внутрішніх
справ, м. Харків)

Тетяна Анатоліївна ШЕВЧУК,
кандидат юридичних наук, доцент
(Харківський національний університет внутрішніх
справ, м. Харків)

Альона Андріївна МУСІЙКО
(Харківський національний університет внутрішніх
справ, м. Харків)

ОСОБЛИВОСТІ МЕХАНІЗМУ ВЧИНЕННЯ ВОЄННИХ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ЗІ ЗВІРСТВАМИ

Стаття присвячена дослідженню особливостей механізму вчинення воєнних насильницьких злочинів, пов'язаних зі звірствами. Встановлено специфіку мотивації воєнних насильницьких злочинів з ознаками звірств, в структурі якої домінує політично обумовлені, ресентиментарні спонуки, обтяжені факторами дегуманізації представників української нації,

патерналізму, колективних травм росіян, розгалужених та постійно стимульованих ефектів постпам'яті; наратив «десатанізації» українців може мати місце у мотиваційній структурі окремих проявів звірств на рівні легітимації злочинної поведінки, надання їй ареолу «праведного гніву», «богоугодної справи». Здійснено кримінологічну специфікацію результатів психологічних експериментів С. Мілгрема та Ф. Зімбардо в цілях дослідження особливостей впливу криміногенної ситуації на комбатанта як фактору вчинення ним воєнного насильницького злочину з ознаками звірств. Охарактеризовано роль жертви у вчиненні досліджуваної категорії злочинів.

Ключові слова: війна, агресія, ненависть, злочини з ознаками звірств, згвалтування, сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, механізм, мотивація, ситуація, жертва, віктимність.

Постановка проблеми. Повномасштабна агресивна війна росії проти України вкотре в історії людства актуалізувала питання утримання етичного мінімуму, що дозволяє життя на планеті на цивілізованих засадах. Агресор поставив під сумнів існуючі міжнародні конвенції і принципи забезпечення мирного співжиття, декларував претензійність на регіональну гегемонію власного фашистського режиму, заперечення права української нації на державну суверенність. Відповідними до цієї декларації виявилися й засоби: антигуманні, брутальні, масові, насильницькі, злочинні, що розгорнулися в межах міжнародного збройного конфлікту на території України.

Загалом війна, за слушним зауваженням В. В. Сокуренка, є складним соціокультурним феноменом, що акумулює у собі не тільки військові, бойові фактори соціодинаміки, а й низку дискурсивних, символічних, ментальних, ціннісних та мотиваційних змін, які відбуваються у структурах, системах соціальної діяльності, масової свідомості й безсвідомого. Формування соціально- Війна ж росії проти України – війна минулого проти майбутнього, часу повільного проти швидкого, епіметеїзму проти прометеїзму. Війна варварства, авторитаризму, цинічного конформізму й сучасного фашизму проти демократичного світу, автократії проти демократії, екзистенції агресивної несвободи проти свободи. Війна є чинником культури фашизації у сучасній росії¹. Закономірними є і наслідки. Особливо травмуючими в межах великих груп населення виявилися воєнні насильницькі злочини з ознаками звірств. Дослідження їх природи, правової оцінки, особливостей мотивації та протидія є актуальним завданням для української і світової кримінології та кримінально-превентивної практики.

Проблеми детермінації, механізму вчинення воєнних злочинів, що розгортаються у гносеологічних полях політичної кримінології та кримінології війни, ставали предметом наукової уваги О. М. Бандурки, В. О. Глушкова, В. М. Дрьоміна, Н. А. Зелінської, О. М. Литвинова, Ю. В. Орлова,

¹ Сокуренко В. В. Кримінологічні засади протидії воєнно-агресивній злочинності в контексті збройного конфлікту в Україні : монографія. Харків : Право, 2024. С. 374–375.

В. В. Сокурєнка й деяких інших дослідників. Проте особливості механізму вчиненні воєнних злочинів, пов'язаними зі звірствами, а надто в контексті російсько-української війни, й досі не набули своєї належної наукової розробки.

Метою статті є поглиблення кримінологічного розуміння, природи, стану, особливостей мотивації воєнних насильницьких злочинів з ознаками звірств в контексті російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Серед всіх воєнних злочинів виділяється категорія тих, що пов'язані зі звірствами (*atrocities crimes*). Під ними можливо розуміти такі порушення законів і звичаїв війни, які пов'язані з масовими умисними вбивствами з особливою жорстокістю цивільного населення, заподіянням виняткових страждань, жорстоким поводженням (мучення) з військовополоненими¹. Вчинення ж кримінального правопорушення, як і будь-якого іншого вчинку, дії, що визначають поведінку чи діяльність особи, є результатом і об'єктивним втіленням мотиваційного процесу. У широкому значенні мотивація охоплює свідомість індивіда, його соціальні й природні якості (властивості), що визначають ставлення до інших людей, соціальних цінностей, самого себе і знаходять відображення у мотивах поведінки і діяльності². Вчинення ж злочинів звірств у воєнних збройних конфліктах є надзвичайно складним явищем, тому їхню мотивацію слід представити як багатокомпонентну систему мотивів, що визначають конкретну форму поведінки або діяльності людини, яка перебуває у емоційно мобілізованому стані, безпосередньо на війні, як проєкції політичної та військової активності держави, громадянином якої вона є. Мотивація злочинів звірств, таким чином, щільно вмонтована в комплекси групової ідентичності, детермінованої, як правило, політикою ресентименту, ненависті.

Відтак саме політичні мотиви складають, на нашу думку, основу злочинів звірств. Певна річ, вони є не самостійними. Однак, гадаємо, центруючими. Далі надамо їм стислу характеристику.

Політичні мотиви можуть набувати контурів різнорідних протиріч, однак таких, що виявляються дотичними до сфери владарювання, поширення державної влади на певні території, у визначених наративах, афілійованих з особистісною і груповою ідентичністю воєнного злочинця:

- *Етнічні чи релігійні розбіжності.* У детермінації злочинів з ознаками звірств в контексті російсько-українського збройного конфлікту провідними, на нашу думку, є саме етнічно позначені протиріччя. І мова навіть йде не про дійсні етнічні відмінності між українцями та росіянами (перш за все у розумінні нації як політичного утворення), скільки про

¹ Мусійко А. А. Воєнні насильницькі злочини, пов'язані зі звірствами: поняття та стан // Злочинність і протидія їй в умовах війни та у повоєнній перспективі: міждисциплінарна панорама : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 19 квіт. 2024 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Кримінол. асоц. України. Вінниця : ХНУВС, 2024. С. 300.

² Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін.; відп. ред. Я. Ю. Кондратьєв; наук. ред. В. А. Клименко та М. І. Мельник. К. : Правові джерела, 2002. С. 112.

конструйовані російською політичною міфологією образи єдності росіян та українців і сформоване на цій підставі відношення до тих українців, що стали до боротьби проти російського вторгнення як до внутрішніх зрадників. Широковідомими є російсько-пропагандистські наративи про «один народ», про «Україну як малоросію, чи-то новоросію» тощо. Посилюється цей ефект експансією та фальсифікацією російської історії щодо української, активним використанням засобів сугестії, фреймингу. Таким чином, зіткнення міфологічної свідомості російського комбатанта з дійсністю викликає до життя потужний когнітивний дисонанс, осмислити який не існує жодної можливості. Лишається тільки агресивна реакція на його джерела, знищення носіїв інакшості, критеріїв нестерпної реальності, яка не узгоджується з укоріненим міфом, посилення чинниками колективної травми (і її фальсифікації – щодо травм Другої світової війни, червоного, сталінського терорів, подальших репресії щодо власного населення) й патерналізму. Звідси й феномен неосталінізму та ностальгічного відношення до радянського минулого навіть тих представників молодого покоління росіян, які народилися після 1991 р. Маємо справу з феноменом постпам'яті, що розлого досліджений у роботах професорки М. Хірш (Колумбійський університет). Постпам'ять заснована не на пригадуванні, а на фантазуванні, уяві, не на рацію, а на емоції. Розбити раціонально цей комплекс неможливо¹. Тому настільки й емоційно забарвленими є злочини з ознаками звірств. Це – ненависть до реальності у «хімічно чистому» вигляді.

Релігійні відмінності не настільки явно проступають крізь злочини звірств. Однак, тим не менш, не виключаємо, що наратив «десатанізації» українців також може мати місце у мотиваційній структурі досліджуваних кримінальних практик. Принаймні на рівні легітимації злочинної поведінки, надання їй ареолу «праведного гніву», «богоугодної справи». Посилює ці ефекти автокефалія Православної Церкви України. Звірство виступає як спроба використовувати насильство для знищення або покарання певної групи.

• *Імперськість маргіналізованого населення, реваншизм, фантомні ремінісценції за втраченими територіями внаслідок розпаду СРСР.* Стало очевидним (а надто після спроб чергової анексії українських територій, тепер вже Донецької, Луганської, Запорізької, Херсонської областей), що не тільки російським політичним істеблішментом, а й широкими верствами населення Україна не мислиться як самостійний державницький проєкт. Це «бунтівна частина територій імперії», що відкололася і яку слід наново реінтегрувати. А до цього моменту Україна, за виловом окремих персонажів російської політики є «антиросією». Тобто антагонізм фундаментального рівня.

¹ Орлов Ю. В. Злочинність і протидія їй в умовах війни: кримінально-правовий та кримінологічний виміри : монографія. Харків : Право, 2023. С. 148.

- *Геополітичні інтереси*: звірства можуть бути спрямовані на досягнення конкретних геополітичних цілей, таких як встановлення влади чи впливу в певному регіоні.

- *Ресентимент* – безсила заздрість¹. Люди, які приїхали з російської глибинки і потрапили до України побачили добробут, що перевищував їхню уяву про багатство. Електричні чайники, пральні машини, смартфони, плазмові телевізори – багато з них бачили їх вперше. Це те, що стосувалося зовнішніх речей. Але є і внутрішні чинники – в російському суспільстві глибоко вкорінена модель поведінки, що базується на високому рівні насильства. Домашнє насильство, велич-домінування є частиною повсякденної комунікації у значній частині російського суспільства.

- *Історичні протиріччя й колективні травми*: попередні конфлікти та травми можуть впливати на формування ненависті та агресії, створюючи сприятливе середовище для вчинення звірств. Ю. В. Орлов небезпідставно зауважує, що на індивідуальному рівні життєве потрясіння, травма, завдяки механізмам витіснення та заміщення здатна викликати невроз, істерію, амнезію. Як перше, так і друге може проявлятися на масовому рівні при відповідній масовій травматизації. Соціальні неврози, істерії страху, соціальні амнезії – одні з негативних рис колективно-психічного апарату будь-якого етносу, що не можуть не впливати на весь ландшафт соціального життя, включаючи й злочинність².

Предметність травми у складниках суспільного дискурсу завжди актуалізує, підтримує у підвищеному тонусі *комплекс жертовності*. Загальна конотативність втрат, людських жертв підживлює стани туги й тривожності, що підсилюються ритуалізмом, особливо інтенсивними комеморативними символічними практиками (увіковічення, пам'ятники, пам'ятні дати, паради, реконструкції і т.п.) й практиками ретрансляції травматичного досвіду формує ресентиментарну соціальну матрицю. Остання насичена наративами боротьби, цінності й священності жертви, «боргових зобов'язань» всіх майбутніх поколінь (щодо ситуації воєнних дій на території України – додатково має місце «конкуруюча віктимність»)³. Таким чином, колективна травма і сформовані нею комеморативні комплекси, практики глорифікації загиблих підживлюють ненависть до дійсних чи удаваних об'єктів, груп людей, що можуть афілюватися з винуватцями «трагедій». Це «розв'язує руки» до звірств, знову ж таки, легітимізує їх.

Проте є й більш глибокі мотиваційні чинники, що фундуються самими засновками сучасної європейської культури. «Слово «культура» означає всю суму досягнень та інститутів, які віддаляють наше життя від життя наших тваринних предків і слугують двом цілям: захисту людини від природи і

¹ Орлов Ю. В. Ресентимент: шлях від жертовності до злочинності. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1 (22). С. 144.

² Орлов Ю. В. *Trauma studies* у фокусі кримінологічного аналізу (український контекст). *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2020. № 2 (23). С. 18.

³ Там само. С. 18

впорядкуванню стосунків між людьми»¹. Згідно думки генія психоаналізу саме культура є процесом розвитку людини і суспільства. Однак, невідповідність ідеалам культурної складової спричиняє розріз між наявним і бажаним, що в свою чергу спричиняє явище культурного віддзеркалення, яке покладене в основу психоаналітичної схеми детермінації агресії. Схема виглядає наступним чином: у розвиненій культурі існує більше обмежень, заборон, ідеалів та соціально прийнятих траєкторій. Кінцевим результатом є відчуття недосконалості ідеалів, що, в свою чергу, викликає відчуття провини та зменшення щастя. Таким чином, утворюється замкнене коло, що може сприяти посиленню відчуття вини та зменшенню відчуття щастя в розвиненій культурі. Згідно З. Фрейда, ця концепція має назву «специфічна людська доля»².

Це узагальнене аналітичне уявлення розкриває широкий спектр відображень невідповідності російської культури до сучасної реальності. Невідповідність виникає в контексті відкритих кордонів та відсутності залізної завіси, що постійно нагадує про відсталість в порівнянні з ідеалами демократії, суспільно-політичної організації, економіки та повсякденних практик більшості країн. Технологічна та економічна відсталість створює дисонанс з амбіціями на велич та геополітичне лідерство. Ця невідповідність породжує ненависть і ворожість до нестерпного контексту, до дзеркала, яке хочеться розбити...

Важливою в механізмі індивідуальної вчинення воєнних насильницьких злочинів, пов'язаних зі звірствами, є криміногенна ситуація. При цьому прийнято вважати, що криміногенна ситуація за своїм змістом є об'єктивною категорією, визначеною фактичними явищами і подіями, що відбуваються в реальному світі, який оточує людину. Одночасно вона має особистісне значення, оскільки оцінка ситуації тісно пов'язана з мотиваційною сферою особи та її індивідуальними особливостями. Важливо враховувати, що в конкретній ситуації винний, як правило, діє відповідно до раніше набутого досвіду, звичок та соціальної спрямованості³. Але при цьому самі ситуації можуть чинити вельми потужний вплив на особистість навіть у розріз її установкам, диспозиціям, наявному досвіду. Це розлого довели у своїх всесвітньо відомих психологічних експериментах С. Мілгрем та Ф. Зімбардо.

Зауважимо, що в цілому висновки, які отримав С. Мілгрем, експериментуючи із керованим опосередкованим заподіянням болю, можуть бути зведені до кількох тез: 1) підкорення посилилося з огляду на фізичну присутність авторитетної особи (експериментатора); 2) учасники вірили у безпечність експерименту (їм так заявили на самому початку); 3) учасники були переконані, що експериментатор – досвідчений спеціаліст, володіє авторитетом; 4) існувало запевнення для виконавців, що удари

¹ Фрейд З. Невпокій в культурі / Пер. з нім. Ю. Прохасько. Львів : Вид-во «Апріорі», 2021. С. 12.

² Там само. С. 14.

³ Кримінологія. Академічний курс / за заг. ред. О.М. Литвинова. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2018. С. 92.

завдають болю, але небезпеки немає. С. Мілгрем прагнув продемонструвати, що за певних обставин середньостатистична людина може завдавати біль іншим, якщо над нею стоїть авторитет, який переконує її у правильності дій¹.

Суттєвою умовою підкорення й виконання навіть тих дій, що суперечать моральним установкам особистості є акт (дійсний, символічний) передачі, перекладання відповідальності на деякого авторитета. В армійських структурах таких символічних «авторитетів» досить багато: починаючи від верховного головнокомандувача й закінчуючи командиром роти, взводу. Численні вертикалі військової влади формують ідеальне середовище абсолютної безвідповідальності рядових солдат, розв'язуючи руки до найжорстокішого насильства. Додатково останнє легітимізується засобами ідеолого-семантичного «відмивання» (в тому числі й дегуманізації українців, містифікації й сакралізації воєнних дій), про які нами згадувалось у попередньому підрозділі цієї роботи.

Не дарма СРСР, альма-матер РФ, називали «тюрмою народів». Виникає питання: як суспільство, організоване як велика виправна колонія, впливає на нових індивідів? Як вони поведуться, коли отримують хоча б і невелику владу в свої руки людини? А людина зі зброєю в руках таки має владу над беззбройними опонентами.

Загалом російське суспільство характеризується високим рівнем патерналізму, схильністю до підкорення владі, її сакралізації (при чому до лютневого перевороту й зречення імператора – церковної, а після – світської). Для цього є безліч історичних передумов. Але й наразі це факт, який має свої колективно-психологічні наслідки, які найбільш гостро проявляються у стресових ситуаціях, а надто в умовах бойових дій. Формується система особистісної афіліації з колективним утворенням, очолюваним авторитетним лідером, який несе відповідальність за все, що відбувається. Персональна, особистісна відповідальність знижується на мінімального рівня у внутрішніх системах діяльності, в межах ін-групи. Щодо аут-групи – максимальна й нарцисично забарвлена жорстокість.

Поруч з цим, для пояснення впливу ситуації на вчинення воєнних злочинів з ознаками звірств звернімо увагу на корисні, з нашої точки зору, висновки психологічного експерименту Ф. Зімбардо, стенфордського тюремного експерименту. Його метою було вивчити реакцію людей на обмеження свободи та умови тюремного життя, а також визначити вплив соціальної ролі, яка їм нав'язується² і, що важливо для нашого дослідження, – вплив ситуації відсутності жорстких правил та наявності неформального лідера, який демонструє девіантну поведінку.

Результати експерименту використовувалися для відображення того, як люди можуть виявляти вразливість та слідувати певній ідеології,

¹ Експеримент Мілгрема / Психологіс. Енциклопедія практичної психології. URL: http://psychologis.com.ua/eksperiment_milgrema.htm (дата звернення: 28.11.2024).

² Зімбардо Ф. Ефект Люцифера. Чому хороші люди чинять зло? / Пер. з англ. Л. Шерстюка К. : Yakaboo Publishing, 2017. С. 418.

особливо якщо цю ідеологію підтримують суспільство та держава. Ці результати також використовувалися для ілюстрації принципів когнітивного дисонансу та впливу влади авторитетів¹.

Для поглиблення розуміння впливу ситуації на комбатантів, які вчиняють звірства, експериментальні розробки Ф. Зімбардо виявляються важливими, адже дозволяють встановити такі кримінологічно значущі кореляції:

1) закриті щодо зовнішнього контролю системи соціальної діяльності продукують аномійну обстановку, в якій правила поведінки перевизначаються під впливом фактичних, неформальних лідерів. Якщо лідером продукується агресивно-насиленницька поведінка, конструюється дозвіл на звірства на окупованих територіях, вони будуть вчинятися і до їх поширенню залучатимуться все більша частина комбатантів, навіть тих, які до цього не виявляли схильностей до жорстокості;

2) істотне значення для прояву агресії й насильства має дегуманізація й деперсоналізація жертв. Якщо для першого (дегуманізація) активно використовуються семантико-символічні засоби соціального дистанціювання, які знелюднюють жертву (не людина, а «фашист», «нацист», «свиня» і т. п.), то для другого (деперсоналізація) – фізичні інструменти блокування людського образу: лантух на голові, зав'язані очі, що позбавляє контакту жертви і злочинця «очі в очі» (така модель поведінки безпосередньо спостерігалася в експерименті Ф. Зімбардо, а також в низці інших випадків насильницької поведінки – у військовій в'язниці в Абу-Грейб (Ірак), місцях утримання військовополонених тощо), замкнення у підвалі з подальшим закидуванням гранатами тощо;

3) перекладання відповідальності з виконавців звірств на неформального лідера, авторитета, командира.

Всі ці фактори криміногенних ситуацій мали місце на окупованих територіях, на яких фіксувалися звірства російських військовослужбовців. Відтак, ситуація істотним чином вплинула на детермінацію останніх, уможливила залучення відносно значної кількості комбатантів, обумовила масовість злочинних проявів.

В цьому ж контексті на увагу заслуговує і роль жертв в механізмі вчинення воєнних насильницьких злочинів, пов'язаних зі звірствами. О. М. Гумін небезпідставно визначає віктимність особи (жертви) як соціально набуту сукупність біофізичних, психологічних, соціальних рис особистості, які під час взаємодії зі зовнішніми умовами підвищують імовірність стати жертвою злочину². Віктимність же особи в умовах російсько-української війни є особливим феноменом, який вимагає окремого кримінологічного дослідження, оскільки його слід вивчати на різних рівнях, особливо на індивідуальному та загальному рівні

¹ Улюра Г. Найцікавіші історії ніхто не розкаже. *День*. 2023. 30 травня. URL: <https://day.kyiv.ua/blog/suspilstvo/naytsikavishi-istoriyi-nikhto-ne-rozkazuye> (дата звернення: 02.12.2024).

² Гумін О. М. Віктимологічна профілактика насильницької поведінки як самостійний напрям індивідуального запобігання. *Вісник Академії управління МВС*. 2009. № 4. С. 98.

(економічному, організаційному, правовому, виховному, медичному тощо).

В цьому контексті підкреслимо нашу позицію: ми вважаємо віктимні фактори лише частково обумовлюючими. Провідними є прагнення російських комбатантів до домінування, самоствердження за рахунок жертви, опосередковані прояви забезпечення безпеки, групового нарцисизму, задоволення потреби в приналежності до певної групи та, таким чином, знову ж таки забезпечення безпеки. Ця думка корелює з нав'язливою ідеєю у пропагандистських інформаційних продуктах про наявність небезпеки для росії, що виходить від деякого колективного Заходу та, зокрема, України як представника цього Заходу, як такої собі «антиросії». До речі, це ж було властиво й для інформаційних кампаній нацистської Німеччини. За влучними зауваженням Х.Арендт «...практика самообману у Третьому Райху стала такою поширеною, що майже перетворилася на моральну передумову для виживання. Під час війни найефективнішою для всіх німців брехнею було гасло «битва за долю німецького народу» (der Schicksalskampf des deutschen Volks), вигадане Гітлером чи Геббельсом, що полегшило самообман з трьох причин: за ним, **по-перше**, війна не була війною; **по-друге**, її розпочало саме провидіння, а не Німеччина; **по-третє**, для німців начебто це була справа життя чи смерті: вони мали знищити своїх ворогів або загинути»¹.

Наскільки ж яскраві паралелі із сьогоденням, як дивовижно римуються епохи?! Чи може у російській реальності зміни епох не відбулося? Безкінечне тривання минулого, його експансія на майбутнє. Тому такі ж методи, відповідні уявлення та неможливість вирватись з нав'язливого кола травми Другої світової війни, на якій так вміло грає пропаганда, використовуючи сугестію, вплив на тригери колективного несвідомого. І це – велика проблема, яку швидко вирішити не вдасться, навіть якщо завдати військової поразки. Це – глибинний стан деформованої свідомості, вада людяності величезної соціальної групи (звісна річ, не без виключень). Але це також означає і те, що для запобігання звірствам набуває виняткового значення віктимологічна профілактика. Варто визнати: на окупованій території потенційній жертві ніхто окрім неї самої (а також небайдужих однодумців, представників руху опору) допомогти собі не в силах. Тому слід досліджувати відповідні віктимологічні тактики поведінки, спираючись на знання про віктимогенні фактори.

Цивільне населення, ідентифікуючи себе за російською національністю чи культурними уподобаннями, може помилково відчувати себе безпечним у присутності російських солдат, що може призвести до непоправних наслідків. Багато жертв, не дивлячись на повну інформацію про жахливі злочини в інших містах, все одно обирали залишитися на своїх територіях, і це ставалося на власний ризик через віру у свою захищеність («мій дім – моя фортеця») невразливості перед окупантами, а так само через

¹ Арендт Х. Айхман в Єрусалимі. Розповідь про банальність зла / Пер. з англ. А. Котенка. 2-ге вид. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2021. С. 82–83.

недовіру до українських засобів масової інформації, чутливість до російської пропаганди¹.

Окремо зазначимо, що прояви державної зради, колабораційної діяльності на окупованих територіях, виявилися непередбачуваними. Часто потенційні жертви були надто відвертими щодо своєї проукраїнської позиції зі своїми знайомими, колишніми друзями чи сусідами, не проявляли обачності, навіть перебуваючи у себе в помешканні, гучно висловлювали свою антиросійську позицію, слухали українське радіо тощо. І це привертало увагу колаборантів, державних зрадників, які наводили окупантів на їх майбутніх жертв, передавали дані про сусідів, будь-кого, кого могли запідозрити у проукраїнській позиції.

Схожу думку висловлює і В. В. Сокурєнко, коли наголошує на тому, що самостійне значення у детермінації воєнних насильницьких злочинів проти цивільного населення мають віктимогенні ситуації. Здебільшого вони пов'язані з необачними або вимушеними контактами населення на окупованій території з російськими військовослужбовцями. В групі підвищеного ризику, як засвідчило наше дослідження: а) перебувають колишні учасники АТО, ООС, українські військовослужбовці, службовці Національної гвардії України, СБУ, поліцейські; б) міські, районні, сільські, селищні голови, з якими перш за все, намагаються встановити контакти окупаційні сили у напрямі схиляння до співпраці та надання інформації про першу (з описаних вище) категорію осіб, видачі проукраїнські налаштованих громадян; в) громадяни з твердою державницькою, проукраїнською позицією та активною (в ті чи іншій мірі) діяльністю щодо супротиву ворогові в окупації. Кожна з перелічених груп осіб характеризується підвищеною віктимністю й перебування їх в окупації вже саме по собі є потужною віктимогенною ситуацією, яка обумовлює можливість вчинення щодо них воєнних насильницьких злочинів².

Проте і характер поведінки в окупації багато в чому визначає можливість стати жертвою. Необачні контакти, патріотичні висловлювання у колі малознайомих людей, а також намагання без належної підготовки (заходи інформаційної безпеки, опрацювання змісту смартфонів, інших носіїв інформації, сторінок у соціальних мережах, підготовка документів тощо) самостійно виїхати з тимчасово окупованої території криє у собі численні небезпеки стати жертвою кримінального насильства³.

Отже, віктимогенними слід визнати такі фактори: перебування особи на тимчасово окупованій території; наявність у неї проукраїнської, патріотичної позиції, критично-засуджувальної щодо російської агресії та окупації; необачність, легковажна довірливість при спілкуванні з іншими

¹ Мусійко А. А. Роль жертв у механізмі вчинення воєнних насильницьких злочинів, пов'язаних зі звірствами // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 21 черв. 2024 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ ; НАПН України. Харків : ХНУВС, 2024. С. 489–490.

² Сокурєнко В. В. Кримінологічні засади протидії воєнно-агресивній злочинності в контексті збройного конфлікту в Україні : монографія. Харків : Право, 2024. С. 342.

³ Там само. С. 343.

особами та висловлення їм свої антиросійської позиції; наявність досвіду участі в АТО, ООС, починаючи з 2014 р.; попередня (до тимчасової окупації територій) служба в Національній поліції, Національній гвардії, Збройних Силах України. Такі особи потрапляють до сфери інтересів окупантів: спершу як кандидати до лав окупаційної адміністрації, збройних сил країни-агресора, а у випадку відмови – до ліквідації як носіїв загрози. Тож ці особи характеризуються предикатно-статусною віктимністю.

Висновки. Встановлено що в структурі мотиваційного процесу домінує політично обумовлені, ресентиментарні спонуки, обтяжені факторами дегуманізації представників української нації, патерналізму, колективних травм росіян, розгалужених та постійно стимульованих ефектів постпам'яті. Особливо резонуючим виявляється фактор зіткнення міфологічної свідомості російського комбатанта з дійсністю, що викликає до життя потужний когнітивний дисонанс, осмислити який не існує жодної можливості. Лишається тільки агресивна реакція на його джерела, знищення носіїв інакшості, критеріїв нестерпної реальності, яка не узгоджується з укоріненим міфом, посилення чинниками колективної травми (і її фальсифікації – щодо травм Другої світової війни, червоного, сталінського терорів, подальших репресії щодо власного населення) й патерналізму.

Наратив «десатанізації» українців також може мати місце у мотиваційній структурі досліджуваних кримінальних практик. Принаймні на рівні легітимації злочинної поведінки, надання їй ареолу «праведного гніву», «богоугодної справи». Посилює ці ефекти автокефалія Православної Церкви України. Звірство виступає як спроба використовувати насильство для знищення або покарання певної групи.

Значну роль у мотивації звірств відіграють такі колективні риси національного характеру як імперськість маргіналізованого населення, реваншизм, фантомні ремінісценції за втраченими територіями внаслідок розпаду СРСР. Стало очевидним (а надто після спроб чергової анексії українських територій, тепер вже Донецької, Луганської, Запорізької, Херсонської областей), що не тільки російським політичним істеблішментом, а й широкими верствами населення Україна не мислиться як самостійний державницький проєкт. Це «бунтівна частина територій імперії», що відкололася і яку «слід» наново реінтегрувати. Встановлено значення значення ресентименту (безсилої заздрості та перенесеної на фальсифікований об'єкт агресії, ненависті) у вчиненні воєнних насильницьких злочинів з ознаками звірств.

Суттєвою умовою підкорення й виконання навіть тих дій, що суперечать моральним установкам особистості є акт (дійсний, символічний) передачі, перекладання відповідальності на деякого авторитету. Численні вертикалі військової влади формують ідеальне середовище абсолютної безвідповідальності рядових солдат, розв'язуючи руки до найжорстокішого насильства. Додатково останнє легітимізується засобами ідеолого-семантичного «відмивання», в тому числі й дегуманізації українців,

містифікації й сакралізації воєнних дій. Формується система особистісної афіліації з колективним утворенням, очолюваним авторитетним лідером, який несе відповідальність за все, що відбувається. Персональна, особистісна відповідальність знижується на мінімального рівня у внутрішніх системах діяльності, в межах ін-групи. Щодо аут-групи – максимальна й нарцистично забарвлена жорстокість. В цьому ж контексті варто звернути увагу на те, що закриті щодо зовнішнього контролю системи соціальної діяльності продукують аномійну обстановку, в якій правила поведінки перевизначаються під впливом фактичних, неформальних лідерів. Якщо лідером продукується агресивно-насиленська поведінка, конструється дозвіл на звірства, вони будуть вчинятися і до їх поширенню залучатимуться все більша частина комбатантів, навіть тих, які до цього не виявляли схильностей до жорстокості.

Істотне значення для прояву агресії й насильства має дегуманізація й деперсоналізація жертв. Якщо для першого (дегуманізація) активно використовуються семантико-символічні засоби соціального дистанціювання, які знелюднюють жертву (не людина, а «фашист», «нацист», «свиня» і т. п.), то для другого (деперсоналізація) – фізичні інструменти блокування людського образу: лантух на голові, зав'язані очі, що позбавляє контакту жертви і злочинця.

Ключовими віктимогенними факторами воєнних насильницьких злочинів з ознаками звірств є: перебування особи на тимчасово окупованій території; наявність у неї проукраїнської, патріотичної позиції, критично-засуджувальної щодо російської агресії та окупації; необачність, легковажна довірливість при спілкуванні з іншими особами та висловлення їм свої антиросійської позиції; наявність досвіду участі в АТО, ООС, починаючи з 2014 р.; попередня (до тимчасової окупації територій) служба в Національній поліції, Національній гвардії, Збройних Силах України. Такі особи потрапляють до сфери інтересів окупантів: спершу як кандидати до лав окупаційної адміністрації, збройних сил країни-агресора, а у випадку відмови – до ліквідації як носіїв загрози. Тож ці особи характеризуються предикатно-статусною віктимністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арендт Х. Айхман в Єрусалимі. Розповідь про банальність зла / Пер. з англ. А. Котенка. 2-ге вид. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2021. 376 с.
2. Гумін О. М. Віктимологічна профілактика насильницької поведінки як самостійний напрям індивідуального запобігання. *Вісник Академії управління МВС*. 2009. № 4. С. 97–107.
3. Експеримент Мілгрема / Психологіс. Енциклопедія практичної психології. URL: http://psychologis.com.ua/eksperiment_milgrema.htm (дата звернення: 22.10.2023).

4. Зімбардо Ф. Ефект Люцифера. Чому хороші люди чинять зло? / Пер. з англ. Л. Шерстюка К. : Yakaboo Publishing, 2017. 584 с.
5. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько та ін.; відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв; наук. ред. В.А. Клименко та М.І. Мельник. К. : Правові джерела, 2002. 432 с.
6. Кримінологія. Академічний курс / за заг. ред. О.М. Литвинова. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2018. 538 с.
7. Мусійко А. А. Воєнні насильницькі злочини, пов'язані зі звірствами: поняття та стан // Злочинність і протидія їй в умовах війни та у повоєнній перспективі: міждисциплінарна панорама : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 19 квіт. 2024 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Кримінол. асоц. України. Вінниця : ХНУВС, 2024. С. 300–304.
8. Мусійко А. А. Роль жертв у механізмі вчинення воєнних насильницьких злочинів, пов'язаних зі звірствами // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 21 черв. 2024 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; НАПН України. Харків : ХНУВС, 2024. С. 488–490.
9. Орлов Ю. В. *Trauma studies* у фокусі кримінологічного аналізу (український контекст). *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2020. № 2 (23). С. 11–31.
10. Орлов Ю. В. Злочинність і протидія їй в умовах війни: кримінально-правовий та кримінологічний виміри : монографія. Харків : Право, 2023. 252 с.
11. Орлов Ю. В. Ресентимент: шлях від жертвовності до злочинності. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1 (22). С. 140–151.
12. Сокурєнко В. В. Кримінологічні засади протидії воєнно-агресивній злочинності в контексті збройного конфлікту в Україні : монографія. Харків : Право, 2024. 576 с.
13. Улюра Г. Найцікавіші історії ніхто не розкаже. *День*. 2023. 30 травня. URL: <https://day.kyiv.ua/blog/suspilstvo/naytsikavishi-istoriyi-nikhto-ne-rozkazuje> (дата звернення: 02.12.2024).
14. Фройд З. Невпокій в культурі / Пер. з нім. Ю. Прохасько. Львів : Вид-во «Апріорі», 2021. 120 с.

Стаття надійшла до редакції 05.12.2024

Andrii M. YASCHENKO,
Doctor of Science in Law, Associated Professor
(*Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine*)

Tatiana An. SHEVCHUK,
PhD in Law, Associated Professor

(Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine)

Alyona An. MUSIYKO,

Cadet

(Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine)

FEATURES OF THE MECHANISM OF COMMITMENT OF MILITARY VIOLENT CRIMES RELATED TO ATROCITIES

The article is devoted to the study of the features of the mechanism of commission of military violent crimes related to atrocities. The specifics of the motivation of military violent crimes with signs of atrocities are established, in the structure of which politically conditioned, resentful motives dominate, burdened by factors of dehumanization of representatives of the Ukrainian nation, paternalism, collective traumas of Russians, ramified and constantly stimulated effects of post-memory; the narrative of "de-satanization" of Ukrainians may take place in the motivational structure of individual manifestations of atrocities at the level of legitimization of criminal behavior, giving it the halo of "righteous anger", "God-pleasing cause". A criminological specification of the results of psychological experiments by S. Milgram and F. Zimbardo was carried out in order to study the peculiarities of the impact of a criminogenic situation on a combatant as a factor in his commission of a violent war crime with signs of atrocities. The role of the victim in the commission of the studied category of crimes was characterized.

Key words: *war, aggression, hate, atrocity crimes, rape, conflict-related sexual violence, mechanism, motivation, situation, victim, victimhood.*